

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№15
(19205)

2019 чылдың
февраль 12
вторник

Хүннүң үнери — 08:02
Ажары — 17:27
Хүн дурту — 09:25

Садар өртээ хостуг 12+

Күш-ажылчы кижиниң чылы

ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИКТЕРИ БАДЫТКАП ТУРАР

Хүннүң медээлери

МЯЧИЛИГ ХӨККЕЙ

Февраль 5-6-да Баян-Тала сумузуңга Шагаага тураскааткан Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга даргазының шаңналы дээш мячилик хөккөйге маргылдаа болуп эрткен.

Беш команданың хөккөйжилери ужуражып, адааннашкан соонда, Ак-Туруг командазы бүзүрелдиги-биле тиилеп, 1-ги черге төлөптүг болган. Бай-Тайгадан "Бай-Тал" биле "Шуй" командаларының хөккөйжилери база чараш оюнну көргүскөш, ийиги, үшкү шаңналдыг черлерни алган.

Маргылдааның түңнелинде "Тергийн халдакчы" атты Шуйдан Алдын-Херел Лапчаа, "Тергийн хаалгачы" атты Сай-Даш Маадыр-оол алган. Чөөн-Хемчиктин командазындан "Тергийн камгалакчы" биле "Бүгү талаалыг сайзыраңгай ойнакчы" аттарны Аяс Сапчак биле Мерген-оол Ондарга тывыскан. Ниитизи-биле хөккөй оюнун чон-даа, киржикчилер-даа дендиги сонуургаан.

«ХЕРЕЛ» ЗАЛЫНГА

Кызылдың «Херел» спорт залынга спорттуң национал хевирлеринге болгаш национал оюннарга маргылдааларны эрттирген. Тыва хүрешке 5-7 харлыг оолдар аразынга 1-ги черни Долаан Чооду (Тес-Хем), 2-гизин Чечен-оол Монгуш (Кызыл кожуун) алган, 3-4-кү черлерни Сайын Азыраа (Эрзин), Ай-Демир Ооржак (Ак-Довурак) үлөшкен. 8-9 харлыг оолдар аразынга бичии арзылаң мөге Мерген Монгуш (Кызыл хоорай) шүүлген, бичии хартыга мөге Чимит-Доржу Седип (Эрзин) үжүүлөшкен. 3-4-кү черлерни Артём Григорян («Алдар» спорт клубу), Сорукут Монгуш (Чөөн-Хемчик) алган.

10-11 харлыг оолдар аразынга Кызыл кожуундан бичии арзылаң мөге Давид Сендель шүүлүп, ол-ла кожуундан бичии хартыга мөге Алдын-Белек Тюлюш үжүүр былаашкан. Тес-Хемден бичии хартыга мөге Доржу Янзю, «Алдар» спорт клубундан Аюш Тюлюш 3-4-кү черлерни үлөшкен. 12-13 харлыг оолдардан 1-ги черге Дайза Ондар (Сүт-Хөл), 2-ги черге Чаян Тарый-оол (Кызыл кожуун) төлөптүг болган. 3-4-кү черлерде Алаш Монгуш (Эрзин) биле Аюш Ооржак (Сүт-Хөл) болган. 14-15 харлыглардан 1-ги черни Эртине Түлүш («Алдар» спорт клубу), 2-гизин Начын-Доржу Монгуш (Улуг-Хем), 3-4-кү черлерни Эрзин кожуундан бичии хартыга мөге Күдерек Баанай, Сүт-Хөлден Адыгжы Монгуш чаалап алган.

«УГААННЫГ» ТЕЛЕФОННАР

2018 чылда Тываның чурттакчыларын-дан улус колдуунда «Угаанныг телефон» дижири 15 муң рубль өртөктиг смартфоннарны туду санажып садып алганын «МТС» харылзаа оператору демдеглээн. Ындыг смартфоннарның камеразы эки шынарлыг, экраны улуг, уштур батареялыг болгаш амгы үениң шупту сервистерин, капсырылгаларын ажылгаар арганы берип турар.

30 муң рубльден өрү өртөктиг смартфоннарны садып ажылгап турары 2017 чылга деңизерге, 2018 чылда 3,5 катап өскөн. 2018 чылда «Хуавей» смартфоннарны садып алган улустуң саны 36 хуу, «Самсунг» — 34 хуу, «Эппл» — 22 хуу өскөн. Гаджеттерден «Хонор-9 Лайт», «Самсунг Галакси А8» болгаш «Эппл айфон 8» модельдерни эң хей садып алган.

Коммунал хандырылга болгаш чыгылгыл электростанциязының ачкында хоорайның чуртталга бакчынары база хөй-ниити албан черлери изиг суг болгаш чылыг-биле хандырылгып турар.

Ол дээрне-не электриктерниң, дуңгундарларны, электр слесарьларны, чылыг бээр машинистерниң, суг чыгылгызының ажилчынарының, энергиязының техникниң хүнүмүз кылып турар амыр эвес, кадыгы ажил-ижи-дир. Чижээлээрге, чылыг бээр машинист кижии электр слесарь механиканың үндезинин, дериг-херекселдин техниктиг тайылбырын, оолдар чүүлдүң хевирлерин болгаш азын эки билер турар ужурулуг. Ол чылыг бээр дериг-херекселдин үзүктөл ажилдаарын хайгааралга тудуп, оолдар чүүлдүң доктааткан температуразы болгаш базышкынын үргүлчүлүгү, сагыыр. Ол ышкаш ажилчинининизмнерниң үрөлбес байдалын аараар, үрелиишкенин тывылза алгеге киржир, үргүлчү аштап-ары-ы, үзээр-чаар дээш кылыр ажил-ла

Вячеслав Сат.

Чазак Даргазының база ТР-ниң Дээди Хуралының үнелээн хүндүлөл бижики-тери бадыткап турар.

Бо хүнде В.Э. Сат Хову-Аксы ЧЭТ-тин «А» ээлчээнде ажилдап турар. Удуртукчузу Омак Эрес-оолович Серен. Ооң ээл-

чээнде 2 одаар котел машинизи, чылыг бээр 2 машинист, дежурный электрик, улуг машинист, ниитизи-биле 7 ажилчин бар. Омак Эрес-оолович Хову-Аксы ЧЭТ-ке 1996 чылдан эгелеп ажилдаан. Ол 4 ажи-төлдүң адазы.

Ажилчиннарының корум-чурумнуг, демниг ажылы-биле бо кышты эки ажил ажилчиннарының аразындан Вячеслав Экер-оолович Сатты эң-не эки ажилдыг, кызымаккай, хөй шаңнал-макталдарлыг деп демдегледи. Аныяктарга үлегерин, деткимчезин көргүзүп, арга-дуржулганын дамчыдып чоруур хоочун удавас хүндүлүг дыштанылгаже үнеринге белеткенип турар.

Бо чылды Күш-ажылдың кижизинге тураскаадып чарлаан болганда, Вячеслав Экер-оолович ышкаш езулуг «кара», улуг күш үндүрөр кадыг ажилды хөй чылдар дургузунда кылып чоруур кижилерни алгап-мактаары артык эвес.

Алдынай СОЯН.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ээлчегниң ажилчынары. Ортунда В. Сат, О. Серен.

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол РФ-тиң күрүне программаларында боттарының чагыгларын камгала алырын республиканың жамыларына дааскан. Бочылын Тыва Республика 16 күрүне программаларына киржил, 10 млрд. рубль түнгө чагыгны кириген.

Федералдыг күрүне дөтким-чезин алыры-биле чагыглар бо чылын элээн көвүдээнин ол айткан. Февраль 1-ге чедир 45 дугур-жулганы кылган, «Электроннуг бюджет» системада амдызында 26 дугуржулганы кырген, оларнын чедизин бадылаан.

Бо чылын федералдыг бюджеттен хаара туткан акша-хөреңгиниң хөй кезии ТР-ниң Өөредилге яамызынга онаажырын Тываның Баштыңы дем-деглээн. «Хаара туткан акша-хөреңгиниң үш кезининче ол кордап турар – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. – Ындыг болжажык яамы, Кызылда 825 олуттуг школа тудуунга база 2 айдан 3 харлыг чаштарга уруглар садтарынга немелде олуттар тургузарынга эрткен чылын тус-кайлаан 400 аягы сая рубльди шиңгээдип алыр дээш, олут-чыдын чок ажилдаар ужурулуг».

ТР-ниң Чазааның
парлалга албаны.

Грипп каш хонук иштинде эртер, Ынчалзажок ооң хоочураан аарыже шилчип кедерээри айыылдыг. Грипп агаар дамчыштыр база аарыг кижиниң ажыглаан чүүлдерин таварыштыр чыпшынар. Оон камгаланыр дие, хөй улус чыылган черлерже баарын база грипптиң демдектери илереттинип турар кижилербиле харыпзажырын шегледир. камгалал масканы кедер (3-4 шак болгаш-ла солору). Ол ышакш «С» витаминниг аъш-чемнери, чеснок, согунаны холуп чиирин сүмөлөп турар. Эмчиниң сүмезибиле иммунитет быжылгаар бүгү аргалары ажылгаар. Халдавырлыг аарыглардан камгаланыр кол арга – холдарны үргүлчү саваннап чуур.

Аарый берген таварылгада, эмчини бажыңче кыйгыртыр. Боду эменири айыылдыг. Аарыгның демдектери: эъди изиир, думаалаар, думчук тунар, боостаа кижидип чөдүртүр, бажы аарыи, шагзыраар, шыңгаан эъттери, чүстөр ыстаар.

Өөредилге черлеринге, уруглар садтарынга, культура объектилеринге агаарда бактериялар узуткаар сайгылгаанн ажыл-лаары чугула. Култура албан черлеринге, рыноктарга, хой-ниитиниң чемненилге черлеринге холдар чуур эптиг байдалдары тургузар. Өөредилге черлеринге аарыл турар уругларны илередири-биле эртеңги үеде хыналданы чорудары албан. Грипп болгаш ОРВИ-ден аараан уругларның саны 20 хуу чедэ бээр болза, албан черлериниң удуртукчулары дарый кызыгаар-лаар кемчелерни алыр.

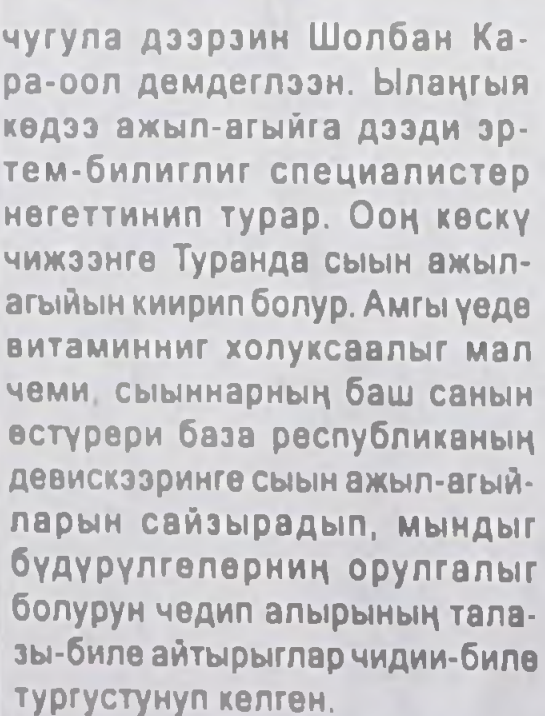
Айлана ДОНГАК,
ЭМЧИ.

Февраль 7-дө бүгү Россияның эртем хүнүгө турсааткан байырлыг хурал Кызылда Улусчу чогадылга бажыңга болган. Ооң ажылынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол база киржи, эртемденнерге байыр чедирген.

Бо хүннєрдє сураглыг эр-
темдєннєр Александр Хєртєк,
Кара-кыс Аракчаа, Алдын-оол
Канзай, Каадыр-оол Бичелдєй,
Светлана Курбатская, Маргарита
Татаринцеваны эртем ажил-
даш тыва эртемийн тєвгєзүнчє
кир бижиттингєн.

Амгы үеде 300 ажыг эртем кандидаттары болгаш 36 доктору Тывада ажылдап, эртем-өөредилгениң бурунгаар хөгжүлдизинге үлүг-хуузуң кирип турары өөрүнчүг-дүр. Бистиң республикага ол деткимче улуг күш болуру чугаажок.

Ынчалза-даа эртем адырын-
да чаа ажыдышкыннар, шинчи-
лел ажылдары республиканың
бурунгаар хөгжүлдезинче
үгланган болурун чөдип алыры

База бир чугула айтырыг — Тывага чурагайлыг экономиканың сайзыралы. Амгы үеде техниктиг депшилгениң негелдези-биле республиканың 13 жооунуңк шөйлүп чоруткан оптика-волоконолуг дүрген харылзажыр интернет шугуму чүглө бүгү-делегай-биле харылзажыр эптиг арга болуру-биле кызыгаарланмас. Ол дээрзе Тываның социал-экономиктиг амыдыралының кол өзүс болур. Ооң ачызында күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеринин база эрге-хоойлу камгалаар органнарның, эмнелге албан-челеринин аразында ажил-чорудулга чаа чадаже үнүп, чурттакчы чонга эптиг байдалдарны тургузуп эгелээри билдингир. Ынчангаш кады демниг аяылда чылгаже силерни кыйгыры тур мен деп чугаалавышаан, Тыва Республиканың сайзыралыг эртемденнерниң арга-дуржулгазы, оларның эртем-шинчиле аяылдары, санап-оналы эрге-хоойлу чугула болуп турарын Чазак Даргазы демдеглээн.

Байырлыг хурал эртемен-
нерге күрүне шаңналдарын
тыпсыр ызулал-биле уламчы.

лаан. Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол хөй чылдарда

**аарыглар поликлиниказының
үлүг эмчизи:**

–10 чыл бурунгаар эртем ажы-
лын шинчилеп эгеледим. Мээң
ажылымның кол угланыышкыны
баар аарыгларының бир хевирин
гепатит А-дан хоочурап чоруур
бичин чаш кижилерниң санын
канчап эвээжедири база ону
канчаар когун үзе эмнээриниң
дугайында айтырыг болур. Каш
чылдар мурнунда Тывага баа-
ры аарыг кижилериниң саны
Россияның өске регионнарынга
дөңнээрге, оранчок хөй, 450-
500 хире бичин уруглар аарып
турган. Амгы үеде ук аарыг ча-
вырылган.

Чойгана Самбыла – Убсанур дөлөгй чөргелиг биосферлиг шинчилелдөртөвүнүн директору:

– Далай дөңнелинден ийи муң метр бедик даглыг черлерде үнүштерни өөренип, шинчилээр ажилдарны 18 чыл бурунгаар, 2002 чылда эгелээн мен. Черниң тургузуун Соңгу база Мурнуу чүккө аңгылап турар болгай. Хөй кезиинде 45 хуу даглардан бүткөн кадыг черлер материктер черниң соңгу талазында болуп турар. Ооң ишинде Тываның, Алтай Саян база Сибирь регионнарының болгаш Гималайның, Мурнуу болгаш Соңгу Кавказтың даглары база бар. Оларның агаар-бойдузу болгаш үнүштериниң өзүлдезиниң байдалы бот-боттарынга дөмөйлөшпөс аңгы-аңгы болур.

Мындыг хевирлиг солун
ажылды Тывага, Алтай Саян
регионга шинчилел ажилдарын
чорудуп тургаш эртем адын

бир доктор немешкен. Убса-Нур делегей чергелиг биосферли шинчилелдер төвүнүн директору Чойгана Самбылага биология зертмнериниң доктору атты кам-галап алганы дээш коллегалары байыр чедирген.

Байырлыг хурал соонда эртем кандидады база доктор аттарны камгалап алган чамдык эртемденнер-биле база ужура-жып чугаалаштым.

Анна Сарыглар – Тыва Республиканың эмчи-социал айтырыглар талазы-биле эртем-шинчилел институтунун улуг эртем ажилдакчызы, Кызылда халдавырлыг

камгалап алганым дзэ
тур мен. Делгерейгей
бырлаар болза мынды
Каа-Хем кожууннарда
бажы азы (академик С
сыннары) Тумат тайгазы,
Улан тайгазының Тыва
келген чери, Тере-Хөл к
Сенгилең сынын база ш
көрдүвүс. Ооң-биле ч
тир Мөңгүн-Тайганың Ба
Хем бажынга, Мугурба
бажынга, Бай-Тайган
бажынга дагларга чоруп
шинчилел ажылдарын к

Эртем-шинчилел а
рын чорударынга Новос
хоорайда «Сибирьниң т
никтиг сады» деп эртем-
лел институтунда геобс
лабораториязындан би
эртемнериниң доктору Вя
Сидельниковка удурткан
деннер меңэз дузалашка

Бо эртем ажылы дел ховар болуп чаңгыстың са деп дидими-биле чугаалап мен. Чүгө дизе хову, шөл шынааларда база дагл эдзэнде чечек-чимистерни үнүштерниң бөлүүн өскө ; деннер шупту шинчилеп кат деп болур. А дагларның кы үнүштерниң деңзизин азы шинчилзэн ажил чок ту Кандыг-бир үнүш чеже хир лород үндүрүп турарын математиктиг санаашкыны кылып тургаш, үндүргөн би четче, долу шинчилөл абы кылдынган деп бүзүрөлдий чугаалап болур-дур.

Мөргөн ОН
«Шынның»
Арслан АРАКЧАА
тырттырган чурук

Истелге

А.А. НУРСАТ,
Истелге эргелелинің
удуртукчусунуң улуг дузалакчызы.

Шагааны ачылыг, ыдыктыг Цэнгэлдин, элтиң көзи, сөөктүн сыйы, ханыыстың дамдызы болган ха-дунма чонувус-биле уткуп байырлаар аас-кежиктиг болдум.

Ол чаагай оранның өндүр сеткилдиг ара-албаты чону-биле «бүдүү чарар» деп бурунгу чаңчылды кады езулап, ооң даартазында даң бажында ак айның бир чаазында үнүп келген Шагааны уткуп, сумуда амыдырап-чурттап чоруур тываларның бажыңнарының эжиниң аксынга салган биче саңнарын, малчыннарының аалдарының тус-тузунда девискээрлеринде бедик черлерде кылып каан тускай балыңнарынга салган улуг саңнарының езулапдарын көөр, тускай херекселдерге тырттырып, бижидип алыр аас-кежиктиг болдувус.

Оон аңгыда кижиге магадап ханмас ханы утка сиңген, улуг назылыг өгбелерин хүндүткэн чолукшулга езулалын, ооң соон дарый хажык чокка сагыыр журлугу езу – думчук таакпызының чараш хөөргелерин солчуп, амыр-мендизин

Отгонзая.

суражып-айтыржыр чаңчылды улуг Тывадан аалдап барган 10 кижиге бүгүдөй боттарының сеткил-чүрээ таварты эртирип, бо бүгү езу-чаңчылдың философу, мерген уjur-утказын хандыр билип, үнелээр кежиктиг болганнар.

Ынчангаш Моол күрүнениң барыын кызыгаарында, ооң күрүне дагылгалыг ыдыктыг сыннарының эң бедии – мөңгүн баштыг Беш Богданың эдээн эжелей чурттаан Цэнгэл тываларынга Шагаалап чораван уттундурбас аян-чоруумнун дугайында номчукчуларга таныштырып көрейин.

Февраль 2. Кызыл. Эртеңиниң 5 шак. Россияның Президенти В.В. Путинниң грантылар Фондузунун Урянхай-Тыва энциклопедияны белеткээр биле тывысканы акша-хөреңгиниң деткимчези-биле организастан чоруткан эртем экспедициязының ажилчын бөлүү-биле Моолдун Цэнгэл тываларынга аалдап чедер сорулгалыг ийи автомашина үнүптүвүс. Россия биле Моол күрүне кызыгаарынга эртеңиниң 8 шак 45 минута хиреде халдып чеде бээривиске, Моол талазынче эртери биле 5-6 автомашина оочурлап алган турлар.

Элчээвис кээрге, кызыгаарны доктор чокка эртип, Увс аймактын төвү Улаангом хоорайже чоруувус уламчылады. Хоорайже кирип халдып ора, бажыңнарың херимнериниң девискээринде делгем, улуг-улуг дөрбөт кидис өглер тип каанын кижиге дораан эскерер.

Улаангомнун садыг-саарылга төвүнде кижиге бажы кизирт! Чүге дээрге бо хүн Ыт чылының сөөлгү айының 28-тиң хүнү болгай. Бүдүү хүнүңге чедир ийи, а Шагаага чедир үш-ле хонук артканының

шинчизи – аш-чем, суй белектер садып ап турар көп чонунун эңме-тик чок чоруп турарында, садыг-базаар делгиирлеринде үндүр делгээн Шагаа байырынга дүүштүргөн аш-чем дээжизиниң, хер-херекселдерниң элбээнде.

Улаангом хоорайны акша орнаар черлеринге Моол иштинге чораш, машиналарга кывар-чаар садып кудар, аштан-чемнениринге хереглээр орус рубль акшапарывысты моол төгөриктерге орнап алырын кызыттывыс. Чүге дээрге Моолдун Россия-биле кызыгаарында ыңай чурт иштинче ханылай бээрге, Тыва-биле харылзаа ыңдыг кончуг кылын эвес болганындан, рубльди тус черниң акша-төгөринге орнаар черлер барык чок болурун биске даргаларывыс чагып-сургап каан турган. Ол чугула ажылывысты кылып, күүсөдип, аш-чем чооглап алгаш, орайтавайн, Улаангомдан 280 километрде турар Ховд аймактын төвү, Ховд (Копту) хоорайже углаптывыс.

Оруктарны хөртүктөй хадып каапкан болгаш, бистиң мурнувуста эрткен автомашиналарның изээн оруун чолаачыларывыс Аржаан биле Омак, часпазын кызыдып халдып опурдулар.

Ол-ла чоруп чорувуста, ол оранның чонунун элбек беш чүзүн мал-маганыдаа, Шагаа мурнунда ыңай-бээр чымыштыг ажил-ижин кылган орук улузу бо-ла таварышкалар болду. Бир-ле ээлчеглиг арттын кырынга келиривиске, бичии мотоциклинде езулуг-ла төвө чүгү хире артынчаан чүдүргөн аныяк малчын оол узак оруктан дыш ап саадай берген тур. Ол Улаангомдан Шагаа бараанын садып алган аалынче чанып бар чыдар болду. Мындыг соокта аал биле хоорай аразынга мотоцикл-биле аргыжып турарын көргөш, кайгап-ла ханмадым. Экспедициявыстың удуртукчузу Ульяна Бичелдей ол чорук кижизинге Шагаа бүдүүзүнүн белээ дээш, Кызылдан ап чораван аш-чеминиң дээжизин сунарга, чалы малчын, чидиг чывар хадып-даа турар болза, холунун хаптарын таваар ужулгаш, ийи холун

Хөхөө Делег огулунун бажыңында.

АК-КӨК ДЭЭРНИИ

сунуп, өөрүшкү илергейлээн, соокка дадыккан арын-шырайын кедергей чымчак хүлүмзүрүг долуп, хүлээп алды. Төнчү чок ховулар, көк дээрни, чиргилчиннерни магадап, өөр-өөр төвөлери, чылгыларны чурукка тырттырып ап мага ханмайн чордувус. Дүн ыракта дүжүп келгенде, Ховд хоорайга чедип келгеш, аалчылар бажыңыга хондувус.

Февраль 3. Агаар-бойдус чыварлыг. Чер чырый бээрге, хоорайны сонуурагадывыс. Ында-мында моол дылда бижиктиг садыглар, албан черлери көстүр. Хоорайның тураскаалдыг черлери Копту шивээзинге, Урянхайларның Баштыңы Амыр-Санааның тураскаалыга чедип, тырттырдывыс. Хоорайдан үнө халдып ора автомашинавыстың соңгаларындан хертеш баштыг тыва хөм ийи улуг идик ту-

тыртынып алган турлар. Автомашина соңгаларындан бурунгу базарыгы дошта ойнаан уругларны, көп эскерип чордум. Элээн халдып ора вуста чолаачы машинаны доктаады. Айттыг малчын хойларын сүрүп кежип бар чор.

Эртем экспедициязының удуртукчу Ульяна Павловна баш бурунгаар ТР алдарлыг ажилдакчызы, Моолдун Академиязының Баян-Өлгий айы эртем-шинчилел институтунун доктору Цэнгэл тывазы Гагаа оглу Золбаяр биле дугуржуп алган. Өлпү "Арбын" Культура төвүнүн даштык сурагылыг тыва эртемден бисти уткуп лады. Ол төпке изиг сүттүг шайны ачу чугаалажып олурувуста, эртемден дунмазы, төптүн ээзи Энхбаяр биле катчып келди. Ол Американың

Гагаа оглу Золбаяр доктор, дунмазы Энхбаяр.

раскаалдарын көрдүм. Урянхай-Тыва энциклопедияже кирип сөстөр, билиглер чыыр ажылчын сургакчылаашкынывыс Ховдудан барык 300 километр черде турар Өлгий хоорайже уламчылаан. Ынаар оруктун чамдык кезээн чаа асфальт шывы-биле чаткан болгаш, элээн дүргөн халдып чордувус. Хат дүвүлдер хадып эгелээн. Долгандыр бүзээлээн Алтай дагларының бедик сыннарының шып-шыктары көзүлбестеп, хар-дүвү-биле дуй

Анджелес хоорайындан өөнүн эл биле албан-биле төрээнд чер-чуртун Шагаалаар дээш чанып келгенин чутулады. Цэнгэл сумунун тывалары амыдыралының онзагайын, оларны езу-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгелер ыдыктарын, эт-эдилелдерин, сагыш-килинге хамаарышкан билиглерни чы бижир дээш келгенивисти олар азы чөптүгүнүп деткидилер. Эртемден Золбаяр биле Энхбаярны арыг тыва ды-

бистиң-биле чугаалажып турарын дыңнааш, магадап болдум.

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы эртемден эртем экспедициязының дугайында саналы-биле үлешти. "Урянхай-Тыва энциклопедияны тугуз дугайында дыңнаан ма Буюнныг улуг ажылды эгелетурар-дыр. Арыг тыва дыл энциклопедияны үндүрүп дээрге бо үеде амыдырап чурттап турар делегейин бүгү тываларының демнежи бүдүргөн Алдын Сувургаан Улуг Судуру болуру чугаала ыңдыг ажил чок турган чурт Ону канчап бүдүрүп кылып азырын мен база бодап, сагыш аарып чораван кижиге мен. Бичедей акым, улуг эртемден ону баштап, кылып эгелээнин өөрүп тур мен. Бистиң тывалар Таңдының Тывазын Урянхай Тыва деп адаар бис. Шаанда тура тыва чон Алтай, Таңды Саян сыннарынга, Көк Дээр чаглак кылып, чалбарып чуртап келген. Ырактан келген төрелдеривисти улуг өөрүшкү биле хүлээп тур бис. Бойдустан чаяаттыг тыва дылывысты езу-чаңчылдарывысты делгетип, чонувус өзүп-манды саны көвүдээр болза, кажан бир шагда 100-200 чылды

мдеглелдери

ЫВАЛАРЫ

дан Тыва күрүне тургустунуп дээн бүзүрелдин отчугажы мээң де хып чоруур. Үнүп келген са- маар Хаван чылында Улуг Тываның та бүгүдеге экини күзедим. Бай ымның, Бедик Саянымның, Ыдык ымның эдээнде чурттаан каш тыва өлүңерни өршээңер, өөрүңер, ңар авыраңар. Тыва чонум кадык ак өзүп-мандып турар болзун, арның сүлде, хей-аъды бедик саны көвүдезин, мал-маганы, ынгга эт-хөреңги немешсин! Үш ндының мөңгүн бажынче ак сүдүн турар иелер аас-кежиктиг болзун, лу кезээде өөртүп чорзун!" – деп, ңрээл-алгыжын салды. Олар-биле байырлажып, сүй белектер со- ывыс соонда, Цэнгэл сумузунче сту уламчыладыыс.

ээликтей апарганда Хөхөө Делег ыле Цэвэлмаа хөйүк сөөктүг өг- ң бажыңыңа келдивис. Ширээ да хүндүткелдин таваанда беш ыдун боованы тургускан. Ооң кы- рут конфет-чигир-биле каастаан. ыкелдин тавааның чанында бор- руттарны база каът-каът кылдыр ы болду. Сарыг өңнүг куруттарны сүдүндөн кылганын билип алдым. ырей бүдүү хүнүнде, Шагааның бир да эң улуг назылыг өгбелерге, ы төрелдеринге чолукшуп чедер- ылады. "Суурнуң чурттакчылары хүн эжииниң аксынга дээп, өрү бедип, черни чырыдып келгенде ыле айтырга, эртенгиниң 7-8 ыадээ малчыннар бедик черде

балыңа чедип барып саңын делгере- дир салыр. Өртемчейни чырыдып ту- рар хүннүң херелдеринден энергия ап, хей-аъдын көдүрүп, чалбарып тейлээр. Кижин бүрүзү чаа хевин кедип алгаш, чүк үндүрер езулалды кылыр. Баштайгы шайын хүн үнмээнде хайындырып ал- гаш, шайның дээжизин Бай Алтайга, Көк Дээринге, Алдын Хүнүнге өргүүр. Улуг назылыгларга кадаан, сүй белээн сунуп, йөрээлдерин салыр" – деп, өгнүң ээлери

таныштырды.

Шайлап олурувуста чанында өрээлде дүңгүр даажы дыңналыр. Бүдүү хүннүң бетинде, ай-биле 29-туң "кактаныр" хүнүнде, ыяап-ла хамнаашкын езула- лын кылырын тус черниң чону биске дыңнатты. Ол кезээ Цэнгэлге чылдың болур хам хамнаар езулалды эрттир- дилер. Хамның ат-сывын сурап болбас дээрзин өгнүң эр ээзи чугаалады. Хам- наашкын үезинде чон үнүп орап чылда оруун ажыдып, доорадан чайладып алыр. Бис база езулалга киржип, ал-бодувусту таныштырып, арыгладып алганывыс соонда, сенгелчилерниң бажыңнарынга ийи-ийи болуп хондувус. Мен Мядагмаа Оюн угбайның бажыңыңа хондум. Шак элээн орайтаан-даа болза, шайын кудуп хүндүледи. Мядагмаа угбайның мерге- жили – баш таарыкчызы. Ол ийи уруглуг. Каш чыл бурунгаар ол даараныр мерге- жилге база өөренип алган. Кидис идик- тер, тапочкаларны даарап, Кызылга кээп садып турганын чугаалады. Эжииниң аксында камгалап, кырга кежи бол- гаш кырында чурук артында хирээ азып каан. Суугузундан үнген чылыг тууйбудан кылган элээн узун печкаже дамчып турар. Суугу кырында ыш үндүрер, изиг өйлээр дүндүк база бар.

Февраль 4. Шагааның бүдүү хүнүнде Мядагмаа уруглары-биле хевистерин, кудустарын кактап, бажыңын, хериминиң иштин арыглап, аъш-чемин белеткеп ки- рипти. Хериминиң иштинде кудук чанын- да ховаа деп адаар суг узар хумуң бар. Ону дугуйнуң камеразындан чогаадып кылган. Мядагмаа угбай Тывага келгеш, деспини аажок сонургаан. Эътти олар борбак демир тавакка эзип салыр. Деспи- ге эътти доораарга безин дыка эптиг бо- лур дээрзин ол демдегледди. Оон аңгыда чаваганы, шөйгөн быштакты кылырын

өөренип алыксап турарын чугаалады. Өгнүң оглу Оюунболд игилге, хомуска ойнаар. Уруу Оюунтаргал бо чылын Улан- Баторга дээди өөредилге черинге дизай- нер мергежилди чедип алыры-биле кирер деп турар. Ол моортайны мыс деп ада- арын чугаалады. Цуйван деп черни бе- леткеп турда, бистиң бөлүүвүс Мөнххүү Батнасан биле Буянтагтах Халтарның кидис өөнге четтивис. Өгнүң эр ээзи бүдүү хүнде хой эъдиниң кандыг кезек- терин ширээге салырын тайылбырлады. "Хайындырган хойнуң ужазының үстүңге хартыганы, чарынны, кожа ээжилерни, чоданы салыр. Дээрге сылдыстар көстүп келирге, улуг назылыг өгбениң аалыңа бүдүүлөп, чоданы чара кагар. Бурунгу тывалар хүн черге дээп кээрге, саңга аъш-чеминиң дээжизин өргүп, адаанга ак кидиске дискетей олуруп алгаш тейлеп, чалбарыыр. Саң салыры ыдыктыг сагып чоруур езулалывыс. Саң салыр үш даш база ужур-уткалыг. Үстүнде даш Дээрде бурганны, ортузу ортаа өртемчейни, адаккызы караңгы өртемчейни иперет- кен." Айның сөөлгү хүнүнде Мөнххүү угбай хеп даараар машинасында чаа тон даарап олурар. "Тыва кижин бурун шагдан тура Шагааны чаа хептиг уткуур турган. Өг-бүлемниң кижигүннеринге бир ай бурунгаар чаа хепти даарап эгледим. Бо хүн улуг оглумнуң тонун кезээ даарап доозуптар мен. Шагааның бир чаазында өөнүң эжииниң аксындан үш базым черге саң салыр. Дискеттен өрү курлакка чедир бедик ыяшта үш каът даштың кырынга артыштан саңны салыр. Өгнүң херээ- жен ээзи 30 базым черге хүлүн төгөрүн өгбелеривис дамчыткан" – деп, ажылын уламчылавышаан, шевер чугаалады.

(Уланчылыг).

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Цэнгэл сумузунуң Чаан мөгези Байантагтах Халтар.

РФ-тин Президентизиниң грантызы

ЧАҢГЫС ДЕМНИГ ЧЕДИ-ХӨЛ

Шагаа бүдүүзүнде, февраль 2-де, Хову-Аксы суурга "Демивис чаңгыс аай!" деп фестиваль-шуулган болуп эрткен. Республикада амыдырап-чурттап турар националдар болгаш шажын-чүдүлгөлөр аразында элтиг-демниг чорукту быжыктырар сорулгалыг фестиваль-шуулганы Хову-Аксы хүрээзиниң фондузу организаастаан.

Хову-Аксы хүрээзин деткир фондунуң идепкейи-биле кылган кожуун чергелиг социал төлевилел 2018 чылда РФ-тин Президентизиниң грантызынга төлептиг болган. Ук төлевилелдин автору Конгар Кылаң-оол.

Конгар Кылаң-оол.

"Мен бо черниң үндезин чурттакчызы мен. Ада-ием база кайызы-даа бо чер чурттуг. Уруумнуң бирги базымнары моон эгелээ. ..." – деп, Конгар Кылаң-оол бодун таныштырды. Ол Хову-Аксы суурнуң үндезин чурттакчызы, ук суурнуң сарыг шажын-чүдүлгөлөрү идепкейлиг хөй-ниитижизи.

Конгарның ада-иези кайызы-даа совет үелерде сураглыг "Тыва кобальт" комбинатының баштайгы ажилдакчылары чораан. Ол үелерде комбинатка янзы-бүрү национал чон найыралдыг ажилдап турганын Конгар сактып чугаалады: "Бичимде комбинатка кээримге, Прибалтика чурттуг вахтер мени уткуп алып турган. Ачам украин, белорус чолаачы эштери-биле кады ажилдап турдулар. А авам комбинаттын лабораториязынга Казахстандан, Узбекистандан база чурттуң өске-даа булуңнарындан келген специалистер-биле ажилдап турду. Дүшкүрлүг 90 чылдарда комбинат турупкан-даа болза, бистер, хову-аксыжылар, ооң катап тургустунуп кээринге улуг бүзүрелдиг бис. Кобальт комбинаты дээр-ле амыдырап, сайзырал-дыр".

Санкт-Петербургтуң юридиктиг институтун дооскан юрист мергежилдиг аныяк кижини Кызылче база өске-даа регионнарже ажилдаары-биле чалап-даа турза, ол хөй акша-шалыңныг ажил, бедик

дужаал, эрге-байдал бодавайн, бодунуң ынак ажил-херээн кылып чоруур. Ол дээр-ле альпинизмге сонуургалы, арыг агаар бойдустуг төрүн чуртунга, Хову-Аксынга ажилдап, амыдыраары. Конгар янзы-бүрү национал чоннуң черге төрүттүнгөш, өскөн болгаш езулуг интернационалчы, төрүн чурту Чеди-Хөлүнүң келир үези дээш сагыжы аарып чоруур патриот. Ынчангаш ук төлевилелди тургусканының бир кол сорулгазы – комбинатты катап тургузары.

Конгар Кылаң-оол амгы үеде кожуунуң культура эргелелиниң система администратору болуп ажилдап, хөй-ниити ажилдарына идепкейлиг кижип чоруур. Ол грант ойнап алгаш, бир-ле дугаарында сайт тургузуп алган. Ооң эгелээшкини кожуун чагыргазы, республиканың удуртулгазы деткип турар дээрзин Конгар дыңнатты.

2015 чылда Тываның база бир бедик тайга-сыны Таңды-Уулаңың шыпшынычче үнүүшкүнү Конгар организаастаан. Ол үнүүшкүн чыл санында эртер чаагай чаңчыл болган. Үнүүшкүнчө баштай 15 кижини, оон 60, эрткен чылын 120 кижини көмөшкөн дээр-ле улуг чедишкун-дир. Чылдан чылче даштыкы туристер саны база көвүдөп турар. Чеди хөлдерлиг оранче, чурумалдыг чараш агаар-бойдустуг, казымал байлактыг черге чүгө хөй туристерни чалап болбазыл, оларның аразындан болгу дег инвесторлар тыптып болгай. Конгар Кылаң-оолдун эгелээшкинериниң кол-ла сорулгазы – төрүн чер-чуртунга сагыш-салышкын, ону таныштырары, сонуургадыры, хандыкшыдары.

Төлевилелдин кол көзээ "Чаңгыс демниг Чеди-Хөл" деп фестиваль-шуулганы февраль 2-де эрттирген. Аңаа чеди-хөлчүлөр, республиканың шажын ниитилелдериниң, диаспораларның төлээлери, Тываның ортума болгаш дээди өөредилге черлеринден өөренип турар моол студентилер база аалчылар, ниитизи-биле 900 хире кижини киришкен. Камбы-лама эргелелинден Роберт башкы, Кызылдың православ епархиязындан феофан Александр, Хову-Аксы хүрээзиниң ламазы, Кызылдың уран чүүл колледжиниң сургуулу, моол кыс Оюунтуяа Солонгоо олар националдар болгаш шажын-чүдүлгөлөр аразында элтиг-демниг чорукту быжыктырарының, Тываның онзагай бойдузун камгалаарының кады ажилдажылганың база ооң девискээринге экологтуг туризмни сайзырадырының дугайында Угуулганың төлевилелинге аттарын салган. Ук Угуулганың бир-бир кезектерин республика Баштыңына, ТР-ниң националдар херектериниң агентилелинге база Чеди-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер Хуралына дамчыдар.

Ук хемчегни бедик деңгелге организаастаан. Келген аалчыларын чылыг-чымчак уткуп-хүлээп, Культура бажыңының кафезинге ашкарып-чем-

герип хүндүлээн. Байырлыг концертке Таңдының "Сударушка" бот-тывынгыр коллективи, Каа-Хемден "Сүлдө" рок-бөлүк, Тываның Күрүнэ университетинде база Кызылдың уран чүүл колледжинде өөренип турар моол сургуулдар база Хову-Аксының культура ажилдакчылары чараш оюн-көргүзүүн бараалгаткан. Кожуун чагыргазының даргазы Сергек Хертек фестивальдың кижикчилеринге байыр чедирип, өөрүп четтиришкенин сөстөрүн илереткен.

"Чаңгыс демниг Чеди-Хөл" деп төлевилел фестиваль-биле доозулбаан. Февраль 8-те Хову-Аксының соңгу чүгүнде турар ады чок бедик тайганың шыпшыны-

Моол, орус төлээлери Угуулгага ат салып турары.

ТывКУ-нуң моол студентилери Тэгшзаяа, Өлзий-Сайхан, Ууганбаатар.

турар. Ындыг дөрт бажың туттунган Тал сумузуңда бедик шынарлыг хөй тывылган. Чоокку үеде аңаа хөмүр-уургайы ажиттынар, ол дээр-ле хөй ажилчын олуттар-дыр. Бо хүнде Хову-Аксында кыргызтар, хакастар, булар, моолдар, армяндар, туркмендер, узбектер, кыдаттар амыдырап-чурттуур турар. Мынча хөй интернационал чон аразында эп-сеткили-биле комбинатты катап тургузуп, экономиканы, социалдык адырны, туризмни сайзырадыр. Ынчангаш чаңгыс черге доктаавайн, республиканың чергелиг чаа деңгелче төлевилел үндүрерин планнап турар бис" – деп Конгар Максимович чугаалады.

Конгар төрүн чер-чуртун, чаңгыс чурттугларын улуг ынакшыл, чоргалары биле чугаалап олурун көргөш, езу-чер-чуртунуң патриоду-дур деп көрдү. Шынап-ла, мындыг чараш, чурумалдыг арыг агаар-бойдустуг, ам-даа эки чилиеттинмээн базырыктарлыг онза кожуунга туризм сайзырадырының галары хөй. Ынчангаш чер-чуртун төлептиг огу, бурунгаар үзеп-бодалап бедик тура-соруктуг Конгарга мурну салып алган сорулгалары боттанып база улуг-улуг чедишкенини күткөө каалы.

Алдынай АРАКЧАА (СОП)
Авторнуң тырты...

ПОРТЧУ ЧҮТКҮЛ

СЕРГЕЙ ЫНААЖЫКОВИЧ ООРЖАКТЫҢ БУЛУҢУ

ТИЛЕЛГЕ – БОДАЛДЫҢ ҮРЕ-ТҮҢНЕЛИ

Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң тренери Л.Ф. Колесник каттап Тывага сургакчылап, минар-кичээлдер эрттирип келген. Ооң соонда түннел аалдымгы Улусчу чогаадылга үнгө эрттирген чүве. Аңаа са-оналдар солчулгасынга хөй-ижи идепкейлиг киришкен. Чапза-даа чаңгыс-ла кижиниң пээн сөстери сеткил-сагышты олдурган – тренер Чадамба Ооржактын.

Ан ол туруп келгеш, мынча Олимпий чемпионун белеткээр иж кижилерге канчаарының ча-чугаалаксап тур мен. Бистер чемпионну белеткеп болур бис. Чада чүгө хөй боданыр апаар: чап-даа чорааш, аштанып-чем-даа орташ, үргүлчү чүнү кан-дын бодаар ужурулуг. Удуп-даа, ону дүжөп, бодаар ужурулуг. Сайгарар апаар”.

Ииниң кандыг-бир-ле чүвени аңаа белеп апарганы ооң даш-аалындан-на эскертине бээр. Ынчан Чадамба Ооржактын бүзүрелдиг, изиг күзелдиг, шир чүткүлдүг ону чугаалап тур-аргеш, шынап-ла, ооң бода-нын бодараар үези келген-дир ерип орган мен.

Анын төөгүзүндө бир-ле ду-мий оюннарынга киришкен – Нечен-оол Монгуш, тренер Ооржактын кижизиткен мөгези. Ол чугаа соонда үр үе эрт-Нечен-оол Монгуш аныяктар ССРЭ-ниң чемпиону атты алды, оон Европага тергидеп-ди. Оон каш чыл эрткенде, улуг аразынга Россияның чемпио-на алап алды. Тыва мөге 1996 терик хоорай Атлантага болуп лимпиадага дөрт дугаар чер-ир эвес сураглыг мөге болгаш иж тренер башкы Чадамба-нын «аадының бажы бир чыл эрбээн» турган болза, олим-пионнуг турар ийик бис деп адап чоруур мен.

Упту суглуг карак-биле көрүп адапдыг хол-биле тудуп шыда-бодалдар далайында эжинди-турар бис. Кижиниң бажында-а болган болганы-ла чал-дөмөй бүгү мага-ботту, бүгү чайгандырып, шимчедип ту-рам чамдык бодаалдарны хүлээп

албайн, а бир чамдыктарын сиңирип ап турар бис. Киж-бүрүзү ала-чайгаар, улуг азы бичии-даа болза, бодаалдың күжүн билип турар. Бодаалдың күжү улуг болган тудум, ооң дүжүдү улуг болур.

Бодаал «бодарадыры», сайзыра-дыры – ылап чугула чүүл ол. Тывага кикбоксинг дээр спорттун хевирин каш-ла санныг специалистер билир турган үеде, үш, дөрт-ле чыл болгаш тыва спортчулар делегейниң арена-зынче үнүп, чайыналчак чедишкени-нерни көргүзө бээр дээн бодаал Семен Монгуштун бажынга «төрүттүнүп» кел-ген. Кызымаккай, шудургу, эрес-кежээ аныяк эр күзел-бодалын боттандырар сорулга-биле кыдыг-кызыгаар чер өвүр кожуунуң Хандагайты суурга спортчу бөлүктү ажыткаш, ажилдай берген. Хөй-ниитичи ол тренер башкының өөреникчилери-биле дыштаныр хүннер дивейн, хүннүң-не үш катап алды шак иштинде ажилдап турганы дээш акаша-шалың төлөвейн турганы, дериг-херекселдин, материал-техниктиг баазаның чогу ооң бодаалыга моон-дак-шаптык болбаан. Чолдуг кижиниң кылган үүлө-херээ чогуңгур. Удат-паанда бичии суурдан үнгөн спортчулар Оолак Саттын, Сергей биле Айрана Кууларларның ат-сураа Россияның, ооң соонда делегейниң шашкылажыр рингилеринге чаңгылаанып үнүп келген. “Кайда Семен Монгуш бар-дыр – ында тиелелге!” – деп чугаалажып-даа тур-гулаан бис.

Ооң база бир чаңгыс чер чурттуг эжи, тренер башкы Виктор Достай хүрешке ынак, сундулуг бичии кысты өөредип эгелээн. Ынчан кыстары хү-рештирип, оларның хүрежин кажан-бир олимпийжи программаже кириптер дугайын кым-даа бодап диттикпээн турган. Өске тренер башкылар Достай-га хорадап, “Оолдар октап турар кыс уругну маргылдааларже кириштирип турар, ол багай чүве-дир” джи-даа шаг болган. Чамдыкта, шынап-ла, ол Лориса дээр кысты хүрештирбейн тургулаан таварылгалар бар. Бистер “кыс киж-и октап шыдаас мөгелерни кандыг мөгелер дээр боор” деп санап, тренерниң ол солун ажылын дөткөп келдвис...

Каш чылдар эрткенде хамык байдал өскөрилген – кыстар хүрежин Олимпий оюннарының программасынче кириген, а Лориса Ооржак делегей болгаш Евро-па маргылдааларының хөй дакпыр тиелекчизи, Олимпий оюннарының

киржикчизи болу берген.

Кызылга Убса-Нур аймактын мөге-лери 1990 чылдың чайынында бистиң спортчулары-биле кады элээн үе дургузунда белеткел эртип турган. Белеткел үези төнүп, маргылдаа эге-лээр деп барганда, хүреш залынга мөгелеривиске ужурашкыш, айтырдым.

– Че, бо аалчыларыңар кандыг-дыр, кайы хире тутчуп шыдаар хире-дир силер?

– Барыктыг чүве-дир, башкы – деп, Маадыр Монгуш мындыг.

– Көөр силер, башкы, оларны ам дөртче-даа кирибес бис! – деп, Генна-дий Монгуш мынча деп-ле бо.

Көөрүмге, мөгелер шын-на ишти-хөңнүндө чугаалап турар болду. Бот-таныр деп барган бодаал илдең. Че, чүү боор, хол тудуштувус:

– “Сөглээн сөс, керткен ыяш!”

Хүреш-даа эгелээн. Хүлүрешкен “сүмелекчилер-аарыкчылар”, мөге салыкчылары канчаарыл дээн айты-рын, ойзу-кызы-даа, дөрт-даа салып, девидеп-мөгүдөп чоруп-ла турлар. “Ажырбас, көөр силер, эзилер хаан-херети куштарны шыдаар. Сөглээн сөс, керткен ыяш!” деп, иштимде бодап ор мен.

Геннадий Монгуш-даа шүглүп үндү. «Эр хөй, Гена! Дөртче-даа кирибес бис!» – дээн сөглээн сөзүңгө ээ болдуң.

Дараазында Моолдун самбо болгаш хостуг хүрештерге делегей чемпиону, национал хүрешке Дархан (тилеттир-бес) мөге эң сураглыг Авырга мөгези Хорлогийн Баянмунх баштаан мөгелер келди. Ол болган хүрешке тиелелгениң девиин Маадыр Монгуш көрүкчүлериң динмиттелген адыш часкаашкынынга үдеттирип алгаш тепти.

“Барыктыг чүве-дир” дээнниң ынчан бадыткадың, Маадыр мөге!

Тиелелге – боданып билириниң үре-түңнели. Сураглыг тренерлерниң болгаш спортчуларның бо талазы-биле саналы чаңгыс аай. “Эң шыырак дээн спортчуларның күш-шыдалы болгаш мергежили колдуунда дөмөй. А тиелекчилерниң бир кол чажыды угаан-медерелинде болуп турар”.

Делегейде эң-не дүргөн, эң-не күштүг чүве чүл? Кижиниң бодаалы. Ки-жини тиелекчи кылдыр хуулдуруп турар күш база – бодаал!

Бут бөмбүүнүң сураглыг спортчузу Пеледен:

– Чүге «Сантоста» шупту улус хүн-нүң-не 5-6 шак белеткенип турарыл, а Силер чүгө – бир шак чартык? – деп бир катап айтырыг салган-дыр.

– Чүге дээрге арткан чээрби ийи шак дургузунда бут бөмбүүнүң дугайында бодап турар мен – деп харыылаан.

Спорттун алдарлыг Хааны болу берген кижиниң берген харыызы бис-терге өөредиглиг болгаш киж-и болганы ону үлөгер кылдыр алыр ужурулуг деп бодаалдыг мен.

Сергей ООРЖАК.

МӨГЕГЕ АЛДАР

Красноярск хоорайга январь 24-27 хүннеринде И. Ярыгинге тураскааткан хостуг хүрешке делегей чергелиг мар-гылдаа бедик деңнелге болуп эрткен. Маргылдаага ниитизи-биле 17 чурттан 188 мөге хүрешкен.

XXX дугаар байырлыг маргылдааның канчаар эрткенин база кандыг чаартылгалар болганын республиканың спортчу хүрештер чөвүлелиниң даргазы Радислав Наважап “Шын” солуннуң номчукчуларынга танышты-рып чугаалаан.

– Маргылдааның ажыдышкынында делегейниң каттышкан спортчу хүрештер чөвүлелиниң даргазы Недавлалович хүреште чаартылгалар-биле таныштырды. Бир дугаа-рында чаңчыл болган турнирни бо чылдан эгелеп рейтингилиг чадаже бедидир көдүргөн. Гран-при турнирге аңгы даалга чугаалап, тайылбырлап билир 1 класстың делегей чер-гелиг шииткекчилер ажилдаарын дыңаткан. Токио Олимпиадазынче чөпшээрелди бо чылын Астанага болур делегей чемпиона-дынга 1-8 черлер алган мөгелерге бээрин чарлаан. Ол ышкаш делегейде бир дугаар тренерлер школазы – хүреш академиязының тургузукчузу Дмитрий Миндиашвили база И. Ярыгин аттыг деткимче фондузунуң удур-тукчузу Наталья Ярыгинаны бо маргылдааның сайзыралынга кирип чоруур улуг үлүг-хуузу дээш байыры чедирген. Маргылдааның шы-нарын көдүрери-биле дараазында Олимпий оюннарының чемпионнары АКШ-тан Кайл Снайдер, Турциядан аар килдин мөгези Тахи Айгюль киришкеннер. Херээженнер аразынга хостуг хүрешке делегейниң ийи дакпыр чем-пиону Батцеце Серенболд, делегей чемпио-ну Церенчимет Сухээ (кайызы-даа Моолдан), Олимпий оюннарының ийи дакпыр киржикчизи, 2014 чылда делегей чемпиону немец кыс Алина Роттер-Фокен, аныяктар аразынга делегей чемпиону япон уруг Кика Кагата олар хамааржырлар.

Бистиң республикадан бо маргылдаага киржир эргени 2018 чылда Россияның ийи дугаар призери Хүреш-оол Дондук-оол алган турган. Начын Куулар Гран-при турниринге хүрежир эргени январь 18-20 хүннеринде Д. Миндиашвили аттыг хүреш академиязының шаңналы дээш маргылдаага хыналданы, шилилгени эрткеш, бир дугаар черни алгаш кирген. Майдыр Донгак биле Алена Куулар ийи-үш дугаар черлерни алгаш киришкеннер. Европаның үш дакпыр чемпиону Олан Сат өске күрүне – Турция дээш киришкен.

Бо удаада Хүреш-оол Дондук-оол биле Майдыр Донгак баштайгы хүрешке ойнадып-каш, улаштыр хүрежир арга чок болганнар. Бо маргылдаага Начын Куулар 65 килдин тергил мөгези Ахмет Чакаев-биле түңнел сөгиржи алышкыныга ужурашкан. Хүрештин баштайгы чартында Начын бир саны алды, улаштыр Начын хөвис кыдыныга удурланык-чызын буттаптарга, Чакаев бодун октапкаш, ийи саны алгаш, мурнай берген. Хүрештин ийи дугаар чартында Начын халдаар дээр-ге удурланыкчызы бир холун шуут салбайн, быжыглангаш турупкан. Чүгө сөөлүндө, каш секунда артканда, Начын хөвис кыдыныга удурланыкчызын агаарга көдүргөш, 4 санны алган. Ниити сан 5 биле 3 кылдыр Начынның тиелелгези турган. Ынчалза-даа Дагестанның тренерлери удурланган. Видеобижидилгени ийи-үш катап көрүп тургаш, үе төнүп каарга арга кылганын тодараткан. Шак ол үеде көрүкчүлөр шииткекчилерниң ындыг түңнел үндүргөнинге чөпшээрешпейн шаг болганнар. Начын Куулар бодунуң эр мөзүзүн көргүзүп, төнчү шиитпир хүлээп алдыгыже чедир ийи дискээниң кырынга манап орган. Чакаевтин холун көдүргөн соонда, удурланыкчызының холун тудуп куспактап каан.

Шаңнал үезинде чараш дидим хүрежи база эки мөзү шынары дээш маргылдааның тергил мөгези деп бижикти 300000 рубльдин шаңналын Красноярск крайның губернатору Александр Усстун холундан алган.

Начын Куулар И. Ярыгин аттыг турнирниң ийи чыл улай мөңгүн медалының эдилекчи-зи болган. Начынның улуг чедишкенин дээр-ге тренери Айдаш Самданның бир ай иштинде Красноярск хоорайга кызымаккай ажилының түңнели болур. Оң удуртулгазы-биле Начын бо хүннерде март айда Якутск хоорайга болур делегей кубогунга белетке-нип эгелээн. Дискээнде кемдээшкенин эмнет-кен соонда Россия чемпионнадынга шыңгы белеткелди эртер. Февраль 2-де Улусчу чо-гаадылга бажыныга Начынга тураскааткан “Мөгеге алдар” деп хөгжүм-байырлыг кежээни эрттирген.

Алексей ЧЫМБАЛ-ООЛ.

• Кун-Суук ШИН,
көрөй чогаалчы

АВАВЫС ДУГАЙЫНДА САГЫШ ЧОВАП КӨР, ШҮҢМЕ

Романдан эгелер

(Уланчызы,
Эвези №14 "Шында")

— Эмин эрттир бичии уруглар-
зыг чүве-дир.

— Таанда — деп аваң элдеп-
сине-дир. Ынчалза-даа платъени
кичээнгейлиг топтаарын улам-
чылавышаан, чоруксаваан дег
тур. — Сээң орнуңга болзумза,
кедип, хемчээр ийик мен.

«Бичии уругларзыг» деп-
кениңге элчосуна берген болгаш
чугааладың.

— Ол сеңээ база дөмей-ле
таарышпас-тыр ийик.

— Чок, мындыг платъе мээң
сеткилимге хөлчок тааржыр-дыр,
харын ону кедер хире арга-ши-
нээм чок чорааны кончуг-дур —
деп, аваң чугаалады.

Ол платъени кедип, хем-
чээр турган-дыр ийин. Аваңның
олурганы чадавас хире черде
дискөктөнип алган олур сен.
Негеп тургаш, бөдүүн платъе
саттыртып алганың соонда каш
хүн эрткенде аваң-биле кады
чогу-на бо өртээлге келген сен.
Сени холундан так тудуп алгаш,
вокзалда дүргөктөлип мөөрөөн
улус-чоннуң далайындан ол
херин-херин базымнар-биле
орукту-изип чоруп олурду. кайы
бедиктен силерни хайгаарап
турган каыт-каыт бажыңнар бе-
зин ол кылаштан коргуп, сести
бээрлер ийик. Ол шөлдү ке-
жилдир суурганың шактарыңче,
Хун Чол-биле ужурашып-душ-
чур болуп дугурушкан черже,
ава бүзүрелдиг-биле кылаштап
олурган. Ындыг шиитпирлиг
кижи канчап чиде бээр боор?
Платформаже чоокшулап олурар
поездиниң карактарының чыры
тоннелдин караңгызын өттүр
шымнып үнүп кээри билек, улус-
чон бурунгаар маңажыптылар,
опарның бир чамдызы буттар-
га ораашкан сенче шыжыккан
көрүжүн октадылар.

Кажан аваң ачаңның холун
салыпкан үеде, сен Кыдатка
турган сен. Кады ажылдап турар
эш-өөрүң-биле кады Пекинниң
ном ямарказынче чоруй барган
үөң ол. Кыдат дылче очулдурган
бодунуң номуну чүгүртү көрүп
турар үеңде, «Сеулдун демир-
орук вокзалы» деп өртээлге аваң
ис чок эсти берген.

— Ачай, чол таксилеп чоруй
барбаан силер? Метроже бада
бербээн болзуңарза, мындыг
чүүл болбас турган ийик!

Вокзал метро өртээли-биле
харылзажып турар чүве болган-
да, такси алган ажыы чүү боор
деп бодадың деп ачаң чугаа-
лады. Кажан бир чүүл, ылаңгыя
багай чүүл, болганда, угааныңда
олче катап-катап эглип кээр
үелер турар. Ынчанмас чүвемни
деп боданы бээр үелер. Чүге,
кажан ачаңар Хун Чолдун ба-
жыңыңа чедир аваңар-биле
боттарыңыс чедер бээр бис деп
сагындырып турда, кым-даа
оларны доктаатпааның? Ада-ие
хоорайже кээр дей бергенде,
уруг-дарының кайы бирээзи

вокзалга уткуп чедер бээр турду.
Хоорайже келген санында такси
дозуп чаңчыга берген ачаңның
барып-барып ол хүн метролап
деп чүзүп? Платформага чедип
келген поездже аваң биле ачаң
улус-чон-биле мурнун былаажып
маңажыпканнар, ачаң вагон-
че кирип келгеш, хая көрнүп
кээрге, чанында кадайы чок
болган. Өштүг-биле дөмөй ын-
чан субботаның хөлээзиниң
дал-дүжү-ле болгай. Мөөң чон
аваңны ачаңдан хоорулдур кы-
зып үндүрүлкен, ол чүү болганын
билип четтикпээнде поезд шим-
чеп чорупкан. Аваңның сумказын
ачаң көдүрүп алгаш чораан.
Кажан метро өртээлинге аваң
кара чааскаан артып калган
үеде, сен ном ямарказындан
чоруп, Тяньаньмэнь шөлдүн
талазынче углай бар чыттың.

Ол болза сээң Пекинге үш ду-
гааргы келиишкиниң-дир, ын-
чалза-даа Тяньаньмэнь шөлге
барып четтикпээң, ону чүгле
автобус азы такси соңгазындан
көргөн болгай сен. Силерниң
бөлүүнерни үдеп чораан сту-
дент шөлче эдертип чедире-
рин саналдаарга, шүптүңар ук
идеяга өөрүп, чөлшээрештиңер.
Хоруглуг хоорайның дужунга
таксиден дүжүп олурганда, метро
өртээлинде чааскаан артан аваң
чүнү кылып турган ирги? Хоруглуг
хоорайже эрте бергеш, үр-даа
болбаанда катап үнүп келдиңер,
чүге дизе ордунуң павильонна-
рын чаартып турар болгаш хаап
каапкан болган, шак-үе база
орайтаан болгай. Пекин дыка-ла
чаарттынып, туттунуп, удавас
болур Олимпий оюннарыңа бар
шаа-биле белеткенип турган. Сен
«Сөөлгү император» деп фильм-
ден үзүндүнү сактып турдун,
ында назыдап кырый берген Пу
И чашкы шаа эрткен Хоруглуг
хоорайга ээл чедип келген, бичии
турист оолга кажан-бир шагда
ширээ артынга чажырып кааны
хааржакчыгашты көргүзүп турар.

Кажан ол хааржакчыгашты ажы-
дыптарга, оон тырлаашпай үңгеп
үнүп кээр, бо бүгү чылдарның
дургузунда ол ачаа чурттап
келген чүве-дир. Тяньаньмэнь
шөлче углап чоруптар деп турган
үеңде аваң мөөң чон аразын-
да аңгадай берген турганы ол
бе? Төрээннери ону ап чедип
кээр деп ол манап турган деппе
ынчаш? Хоруглуг хоорай биле
Тяньаньмэнь шөлдүн аразында
орук база-ла хагдынчак, чаартып
турар. Мурнунда чаттыла бер-
ген шөлдү көрүп турзуңажок,
ынаар чүгле хайы оруктап че-
дип болур. Тяньаньмэнь шөлдүн
кырын дургаар ужуккан агаар
чыланнарын хайгаарап турунда,
мунгагалдан идегелин оску-
нупкан аваң өртээлин улус
эртип-дүжер черинде кээп ушкан,
сээң адың сымранып чытканы
чадавас. Хоруглуг хоорайның
Тяньаньмэнь шөлче көрүнгөн
каң хаалгаларының ажыттын-
ганын, беш сылдыстыг күрүнө
тугун бадырары-биле көл чыдар

полицейжилер эскадронунун
бир шиг кылажын магадал көрүп
турганын шак ол өйде, аваң
«Сеулдун вокзалының» ээр-
дагыр будулгактыг черлеринде
азып-тенип тояап чоруп турганы
чадавас. Бодавыже, шак ынчаар
болганы-даа чадавас деп бодап
турдун, чүге дизе ол үеде аваңны
өртээлге сөөлгү катап көргөн хе-
речилер ынча дижип турганнар
болгай. Улгады берген хөрээ-
жен кижиниң өртээлге ыңай-
бээр оожуп кылаштап турганын,
бирде ооң шалада олурарын,
бирде эскалаторлар чанында
ылым-чылым турганын кым-бир
кижи көргөн болду. Өскелер на-
зыдай берген хөрээжен өртээлге
дыка үр олуруп-олуруп, чедип
келген поездже олурупканын
чугаалааннар. Аваңарның чит-
кенинден бээр каш шак эрткенде,
силер аңгы бөлүк-биле таксиге
олурупкаш, дүнеки хоорайлап
айыраң чырык Снэк-сити уунче
углаптыңар, ачаа баргаш, кызыл
сайгылганнар адаанга кыдат
водка ижи база дустуг үске бы-
жырган изиг краб эдиг чооглап
олурдуңар.

...

Ачаңар дараазында өртээлге
вагондан дүжүп калгаш, дедир
ээп чедип келген, ынчалза-даа
ава ис чок чиде берген болган.

— Өске вагонга олурупканы
дээш чүү кончуг сүрээдеп, де-
видээр кижини боор? Ында азыг
бүрүзүңде уг-шиг айтыкчыларын
азып каан болгай. Адак дизе
телефоннап база болур, ону
билбес кижини аваң эвес-ле бол-
гай. — Сээң чааваң аваң бир-ле
чүвеге таварышкан дээрзинге
быжыг бүзүрелдиг, ынчанмай
канчаар, метрога ачаң-биле
чаңгыс вагонга олуруп четтикпээ-
нинден төрөөн огулунуң бажыңын
тып шыдавайн барган аваңың
дугайында ынчаар бодавайн,
канчаар бодаар боор. Ава-биле
бир-ле чүүл болган. Биеэги ава
деп ооң дугайында бодап чораан
кижиниң үзел-бодалы мындыг
болган.

«Ававыс, шынап-ла, чиде бе-
рип болур-дур ийин, сен билир-
ле болгай сен» деп удурланып
чугаалаарыңга, чааваң элдепси-
нип караан улгаттырды.

— Сөөлгү үеде ававыстың
өскерли бергенин бодун билир
сен — деп, тайылбырлаарыңга,
чааваң хары орнунга, чугааның
ужу-бажын билбээн ышкаш,
арын-шырайын дырыштыр-
ды. Ынчалза-даа өг-бүлениң
кежигүннери сөөлгү үеде аваңың
кандыг апарганын, ону тып алы-
ры белен эвес дээрзин билеп
турганнар.

Аваң номчуп билбес дээрзин
бир-ле дугаар кажан эскерип
каан ийик сен?

Акың Хун Чол көдээ суур-
дан хоорайже чорупкан соонда,
аваңның дилээ-биле баштай-
гы чагааны ачаа сен бижээн
сен. Ону аваңның адап бергени
ояар бижидиң. Силерниң өг-
бүлөңерниң чурттап турганы
бичежек көдээ суурга Хун Чол
шоланы дооскаш, дараазында
бүдүн чылдың дургузунда күрүнө
албан хаакчыдының албан-ду-
жаалыңга экзаменнерге белет-
кенип, а ооң соонда кирериниң
баштайгы экзаменин дужаа-
ры-биле хоорайже чорупкан.

(Уланчылыз).

А. ХЕРТЕК очулдурган.

Октябрь Кыргысович ТУҢ-ОО

Тываның литературасы аар чидиригге тавары
чылдың февраль 11-де чогаалчывыс октябрь К
Туң-оол 76 харлап бар чорааш мөчээң. Тываның К
эвилелиниң кежигүнү, билдингир эмчи Октябрь К
Туң-оол 1943 чылдың октябрь 21-де Тыва Арат Рес
Улуг-Хем кожуунунун Эйлиг-Хемге төрүттүнгөн. Чаа-ж
школазын, ооң соонда Кызылдың эмчи училищезин
дооскан.

Күш-ажылчы оруу хөй талалыг аныяанда ту
совхозка слесарьлап, электромонтерлап, Саян-Те
логия экспедициязынга лаборантылап ажылдаан. А
чуртталгазының хөй кезинде, 38 чыл ишинде, Ары
чонга диш эмчизи болуп бараалгап, улустуң улуг хү
чаалап алган.

О. Туң-оол шүлүкчү, прозачы болгаш очулдур
Ол чогаал ажылын 1973 чылда, баштайгы шүлүүн
аныяктары солунга парлатканы-биле эгелээн. Ооң
чечен чугаалары республиканың янзы-бүрү сол
«Улуг-Хем» альманахка болгаш сеткүүлге парлат
ган. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы «Кавай че
ат-биле 1993 чылда парлаттылган. 1995 чылда «Че
2008 чылда «Үшкү эрик» деп шүлүк номнарын база «Б
Бурган билер» (2002), «Дываажанны көргөн кижини»
проза номнарын парладып үндүргөн. Ооң бедик ү
шынарлыг, амыдыралды, үежики кижиниң сагыш-
хандыр сайгарган чогаалдарын номчукчу чон аажок
номчуур, чогаалчы эш-өөрү, критиктер бедии-биле үн
раан. О. Туң-оолдун «Аленка» деп чечен чугаазы «Р
чоннарының амгы үедеги прозасы. Антология» деп ч
киреринге төлөптүг болган. Чүгле чогаалчының үргү
чөргө чурттап, аажы-чаңы көскүлөңнээринге хөңнү
сеткилдиг чорааны-биле ооң чогаал талазы-биле алд
сып чок болганын тайылбырлап болур.

Октябрь Туң-оол «Тыва Республиканың кадык камга
алдарлыг ажылдакчызы» деп алдарлыг аттын. Р
гаалчылар эвилелиниң Хүндүлел бижиниң, ТР-ни
ра яамызының болгаш Улуг-Хем кожуунунуң чагыр
дипломнарының эдилекчизи.

Кайгамчык уран салым-чаяаның чогаалчы, чонда б
эмчи, төлөптүг хамааты болгаш эки мөзүлүг кижини — Октя
гысович Туң-оолдун ады тыва чоннуң сагыш-сеткилин
чогаалдың төөгүзүңге кажан кезээде кадагалаттынып

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

Бухгалтер малого предприятия с ведением учета
Бухгалтерия подготовка — 1 месяц

Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бух
рия — 2 недели

Оператор ЭВМ — 2 недели

Основы работы в сети интернет — 2 недели

Секретарь делопроизводитель — 2 недели

Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца

Тракторист-машинист категории «ВС»

Фермер-предприниматель — 1 месяц

Фотошоп — 2 недели

Электросварщик - подготовка, переподготовка на раз

Начало работы курсов по мере комплектования

Справка по телефону: 2-72-32; 8-923-551-84-88;
8-923-263-17-31

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Сүт-Хөл кожуунунуң Ак-Даш суурнуң ортумах школ
2010 чылда дооскан Чаян Вячеславович САРЫГЛАР
адынга тывыскан аттестаттын читкенин барымдаалааш
күш чок деп санаар.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило з
ление от гражданки Российской Федерации Кужугет Ел
Крассовны о предоставлении земельного участка из зем
населенных пунктов на праве аренды, для индивидуаль
жилищного строительства, общей площадью 2000,0 кв
кадастровым номером 17:11:0401013:665, расположенной
адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тод
ский район, с.Ий, ул.Анчы, дом 19 «а».

В рамках действующего законодательства в течени
дней со дня опубликования данной информации админист
ция Тоджинского района принимает письменные возраже
по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным
отношениям Кара-оол П.

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13456 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 445

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.

Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нимтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).

Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачы.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ «Редакция
газеты «Шын»/Исч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Хөрөңгөлдүң дугаары — ПИ № ТУ17-00066.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.

(Кызыл, Шетинин Болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттылган материалдарның

торларының бодалдары редакцияның туруктуу

дүүшлөй барып болур. Айыттылган санчары бо

өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш а

боттары харылаар.

Чалыдылга индексини зуу тоолорго — 11530.

организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнөр.

Хемчээли 3 парлав ама.

Номерни парлалгаже дужаганы

график өзүгээр — 18.00, керек кырында — 17.00

Солун калбейн барганда, 2-18-10 телефонго а